

жоймай, жас өскін таланттарға әдіснамалық тұрғыдан көмегін, өнегесін тигізері хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Т. Тоқбергенов. Аймүйіз. Алматы: Жазушы, 1990 ж. 336 б.
- 2.Т. Тоқбергенов. Тогыз тарау. Алматы: Жазушы, 1974, 224 б.

О развитии казахской лирики и его истории известный ученый, критик-исследователь Т. Токбергенов оставил много ценных работ. Его вклад в исследование народной поэзии и эстетические взгляды освещены в этой.

ӘОЖ 130.122:373

Жанбарова Г.А.
*п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ.*

**ТІЛДЕСІМ МӘДЕНИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ
ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ**

Философия әр заманның өзіне лайық өмір-салтына карай түрлі бағыттарда өрістегенмен, оның ең басты мәселесі – адам, адам болмысының өмірлік мәнді мәселелері болып келгені аян. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін жалғасып жатқан философиялық ой-пікірлердің орталық тұлғасы – адамның ең басты қасиеті оның әлеуметтік мәнімен өлшенбек. Қазіргі философия адам туралы арнайы ғалымдардан іргесін бөліп алып, «субъект», «тұлға», «жеке адам» ұғымдарына баса назар аударуда.

Философияның басты тақырыбы адам мәселесі болса, сол адамның адамдық қалпы, жеткен дәрежесі оның әлеуметтік сипатына келіп тіреледі.

Жүсіп Баласағұн тұлға мәдениетіне қатысты ой-тұжырымдарын жалпыадамзаттық құндылық деңгейінде төрт ұғымдардың ерекше сипатпен берілуінде деп есептеді (Әділет, Дәулет, Ақыл, Қанағат). Сондай-ақ, Ж.Баласағұн еңбегінің оқу үдерісінде тілдесім әдебінің, ойды көркем әрі тұжырымды жеткізе білу шеберліктің қалыптасуы туралы пікірлерінің маңызы үлкен [1]. Ал Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде адамдарды білімге, әдептілікке шақырған, ақиқат, әдеп, ұйымшылдық мәселелерін қарастырып: «Әдеп басы – тіл, тәрбие басы – тіл» деген пікіріндегі философиялық-әдептік тұжырымдары; парасат, білімділік туралы ойлары қазіргі кезеңде жаңаша мәнге ие болып отыр [2].

А.Игүнекидің философиясы адам өмірінің мәні оның білімділігінде, жомарттығында, кішіпейілділігінде деген негізге құрылған. Ол осы арқылы әдепті сөйлеуге үндейді. Оның адамзаттық көзқарасы оқу-білім мен ғылымды адамдық қасиеттің тірегі дей келіп: «Дүниенің, әлемнің сырын, құпиясын ашатын кілті – көкірегі ояу, көзі ашық, оқыған, білімді адамдардың қолында», – дей келе, бар дүниені тек білім арқылы ғана тануға болады деп тұжырымдайды [3]. Сондай-ақ жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуындағы тілдің рөлін әл-Фараби, Қадырғали Жалайри, Ш.Уәлиханов, Абай, Шәкәрім, т.б. ғұлама ғалымдар философиялық тұрғыдан негіздеп берді. Олардың түйіндеуінше, адамның тұлға болып қалыптасуына білімнің рөлін айрықша атап көрсетілді. Сондықтан біз тілдесім мәдениетінің қалыптасуының философиялық негізін тіл мәдениеті мен әдеби тіл нормасы туралы білім берудің көлемінде қарастырайық.

Білім берудің мәнін ғалымдар үш қырынан қарастырады. Соның бірі әлеуметтік жағынан қарастыру дегеніміз – білім алушының табиғат, қоғам, ойлау, іс-әрекет туралы білім мазмұнын игеру; екіншісі, педагогикалық қырынан қарастырылуы дегеніміз – білім алушының интеллектуалдық және тәжірибелік білік пен дағдыларды меңгеруі; ал үшіншісі, психологиялық – білім алушының өзін қоршаған әлемге деген, басқа адамдарға деген, адамзаттың шығармашылық қызметі нәтижесінде пайда болған тәжірибелерге деген эмоционалдық-еріктік қарым-қатынасты меңгеруі.

Оқушы тұлғасының қалыптасуы мен дамуы қарқынды жүретін ерекше маңызды буын – оқытудың негізгі сатысы екені белгілі. Сондықтан баланы интеллектуалдық, икемділік, қатысымдық жағынан айналадағы дүниемен (табиғатпен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарым-қатынасқа түсуге дайындау, оқу арқылы оның әрі қарай дамуына жол ашу, ақыл-ойының дамуына қол жеткізу – дамыта оқытудың философиялық қағидасы. Дамыта оқытудың негіздері таным теориясы мен диалектика ілімінде жатыр.

Ойлау – таным теориясының негізгі философиялық категориясы. Дүниені танудың екі жолы бар. Оның бірі затты дерексіздендіру арқылы немесе абстрактылы ұғым арқылы ойлау болса, екіншісі ұқсату, елестету, сезім арқылы ойлау. Дамыта оқыту бұл екеуін бірлікте қарай отырып, оқушылардың теориялық білімі мен ойлау қабілеттерін арттыру арқылы дүниені танудың ғылыми-теориялық және логикалық әдістерімен қаруландыруды көздейді.

Философияда адамның ойлауы объективті шындықты тану әдісі ретінде қарастырылады. Бұнда философтар «объектінің қай жағынан берілгеніне қарай, білімнің негізгі мазмұны қалай және қандай тәсілмен берілгенінен қарай» оның эмпирикалық және теориялық түрін белгілейді.

Дүниені танудың теориялық және эмпирикалық білім көздері бір-бірінен ұстанымдық тұрғыдағы ерекшеліктерімен ажыратылады. Дамыта оқытуда теориялық білім абстрактылықтан нақтылыққа өту әдісі арқылы жинақталады. Ол – диалектикалық логиканың негізгі зерттеу әдісі.

Дүниетанымның жарқын танылар тұсы – ұлттық дүниетаным. «Адамның дүниемен байланысы, оны тануы белгілі ұлттық жағдайда қалыптасатындықтан, дүниетанымның ұлттық белгілері болады. Ол белгілері мен көріністері осы халықтың діліне тәуелді. Бұл – халықтың бейнелеу дүниесі, символдары (рәміздері) мен салт-жоралары, сезіну, ұғыну ерекшеліктері» [4,181].

Ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінер жері – ұлттық мәдениет. «Мәдениет - халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтық даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады» [4,206].

Әр мәдениетке дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі, әр мәдениет заманынан, діліне, моральдық нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа, т.б. әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы - тіл. Тілдің бұл күдіретін ХХ ғасырда әлемдік философия мен мәдениеттану да мойындайды [5].

Бұл жөнінде белгілі қазақстандық мәдениеттану саласының ғалымдары былай дейді: «Тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге, адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі, өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңбалық әлем қоршаған, өйткені, адам болмысының өзі - таңбалық, тілдік болмыс. Адам - бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да... Тіл – тек денотативті (белгілі, сигналды) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннативті (белгілі әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Тілде әр халықтың тарихы, оның өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр.

Дүние, болмыс жөніндегі халықтың философиялық пайымдаулары, ғасырлар бойы жиған өмірлік тәжірибелері, уақыттар мен ғасырлар ағымында қалыптасқан таным-түсінігінің негізі халықтың тілінде көрініс тауып, сол арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Демек, дүниені тану ой үдесінде, адамзаттың ойлау үдесінде жатқан құбылыс болғанымен оның өмірде ұғым, пікір, ой елегінің жиынтығы ретінде көрініс беруі, сөйтіп сол ұлттың күнделікті тіршілігі мен тұрмысындағы іс-әрекеттерден көрініс табуы пікір алысып, өзара қарым-қатынас жасайтын ұлттың тілімен тікелей байланысты. Тіл –

дүниетаныммен, дүниетану – тілмен тығыз байланыстағы ұғымдар. Кез келген ұлт өзінің басқаларға ұқсамайтын өмір сүру дағдысын, дүние-әлемге, адам және оның сол дүниедегі тіршілігіне деген көзқарасын қалыптастырады. Философтар мұны «бұл – дүниеге көзқарас, яғни адамның дүниені рухани игеруі» деп түсіндіреді [6,18]. Осы дүниеге көзқарастың бейнеленуінің, оны рухани игерудің әмбебап құралы – тіл.

Тілді дүниетанымның шеңберінде қарастырып, дүниетанымның халық салт-санасы үлесіндегі дүниелерді, тілді тани отырып, зерттеу, анықтау мәселесі тіл білімінде қазіргі таңда маңызды бағыттардың бірі болып отыр.

Ұлт тілінің табиғаты «ұлт пен тілдің біртұтастығы» шеңберінде кешенді түрде қарастырылып, тіл таныла түседі. Тілдің бұл қызметі белгілі ғалымдардың еңбектерінде тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі жеке экспрессивті-эмоционалдық мағына берудегі ең негізгі қызметтеріне қоса кумулятивтік қызметі де аталады. Тілдің бұл қызметі ұлттың тарихында қалыптасқан салт-ұғымдары, рухани мұраларды тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріп отыратын қызметі болып табылады. Яғни, тілдің рухани қазынаны сақтап, мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші қызметінің мәні де тіл білімінде ерекше атап көрсетіледі. «Тіл адамның ойлау және бағалау қызметі үдерісінде барлық жасағандарын бейнелеудің және сақтаудың әмбебап құралы болып табылатыны белгілі» [7,27].

Әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық ерекшеліктері сол ұлттың тілінде өзіндік тарихи, мәдени, қоғамдық, әлеуметтік, т.б. даму, қалыптасу деңгейінде беріле алады. Әсіресе, ұлттық ойлаудың, ұлттық дүниетанымның өзіне ғана тән ерекшелігін нақтырақ айтатын болсақ, мысалы әр ұлттың ойындары, мақал-мәтелдері және т.б. осы сияқты қалыптасқан ұғымдар ұлт тілінің қалыптасқан жүйесі ретінде көрініс табады.

Ұлттық дүниетанымды берудің шығарма түріндегі нақты тілдік көздеріне әр түрлі кезеңдерде жазылған көркем шығармалар, олардың тілі жатады.

Қазақ дүниетанымын көрсететін тілдік шығарма көздерінің бірі фольклор болып табылады. Онда қазақ дәстүрі мен салты, қазақ тарихындағы халықтың өмір сүру ерекшеліктері, бүкіл этнографиясы жатыр. Ал тілдік жағынан алғанда ұлттық сипатқа сай ескі, көне мағынадағы сөздер мен сөз байлығының көпшілігі осы фольклорлық шығармалар қатарына жататын ауыз әдебиеті үлгілерінде екендігі даусыз.

Академик Ә.Қайдаров еңбегінде: «Мақал-мәтелдер – этнолингвистиканың ең құнарлы бұлақтарына жатады. Әрбір мақал мен мәтелдің бойына этнос болмысына, оның рухани заттық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-

сеніміне, т.б. қатысты бар ақпарат жинақталғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесі зор», – дейді [9].

Тұжырымдағанда, сөйлеу тілдесім арқылы адам тұлға ретінде қалыптасады. Сондықтан тілдік қатынас, тілдесім мәселесімен философия ғана емес, басқа ғылымдардың: когнитивтік лингвистика, психолінгвистика, прагматика, сөйлеу мәдениеті, т.б. ілімдердің зерттеу нысанына айналады. Бұл ғылымдар негізінде тілдесім әрекеті белгілі бір ережеге, нормаға, ұстанымдарға негізделетіндігін көрсетеді.

Бұл мәселені сөйлеу актісі теориясының негізін жасаушылар Г. Граис пен Дж. Лич өз еңбектерінде тілдесімді ұйымдастырудың мынадай ұстанымдарды негізге алынатындығын ескертеді [10, 173-177].

Біріншісі – бірізділік ұстанымы. Бұл ұстаным айтушы мен тыңдаушының тілдесім әрекетіндегі мағыналық сәйкестікке негізделеді, яғни мазмұнды болуын талап етеді.

Екінші ұстаным – белгілі тілдік құрылым бойынша тілдесім. Бұл ұстаным тілдесім әрекетіндегі тілдік құралдарды белгілі әдеби тілдік нормаға сәйкес қолдана білуді талап етеді.

Дж. Лич тілдесім мәдениетінің маңызды ұстанымы деп “әдептілік ұстанымын” ұсынады. Оған тілдесім мәдениетінің талабы тұрғысынан мынадай әдеп нормаларын жатқызамыз: өзін тежей білу; еркін тілдесу; құнттау; қарапайымдылық; келісімдік; мейірімділік әдебі.

Тұжырымдағанда, тілдесім “этикеті” ұғымы қазіргі кезде жалпы қоғамның мәдени деңгейінің көрсеткішіне айналып отыр. Яғни, «тілдік этикет – адамдардың өзара сөйлеуінің мәдени тұрғыдағы қалыптасқан ережелері, қарым-қатынастың сөйлесімдік формулаларының жүйесі» [9]. Сондықтан сөз әдебі – тілдесімнің, тілдік құралдарды жұмсаудың қоғам қабылдаған, жұртшылық ұйғарған, ұлттық сипатқа ие ережелері мен тәртібі. «Тіл қатудың жағдайы қарым-қатынас жағдаятына қарай жұмсалатын арнайы сөздер мен тұрақты сөз орамдарының жүйесі арқылы жүзеге асады» [10].

Сөйлеу этикасының да қалыптасқан жүйесі, өзіндік нормалары болады. Оған: а) моральдық ұстанымдарға, мәдени-ұлттық дәстүрге негізделген тілдесім нормалар; ә) тілдесім этикетінің нормалары жатады.

Жалпы әдеп нормалары туралы айтқанда оның бір-бірінен әрі айрықша, әрі өзара ұқсас арнадан бастау алатыны ескерілуі қажет. Оның бірі – ұлттық этикалық ұстанымдар да, екіншісі – жалпыадамзаттық этикалық құндылықтар. Қазіргі таңдағы этикалық нормаларды құрайтын бұл компоненттерді айыра білу – адамның өз ортасында дұрыс әрекет етіп, көздеген мақсатына жетуінің басты шарты. Себебі, «этикалық нормалар – қарым-

катынастың әр түрлі жағдаятына (ситуациясына) тән тілдесу ережелерінің жиынтығы» [11, 211]. Сөйлеу этикасы – дүниетанымдық компоненттерден, этикеттік компоненттерден және эстетикалық элементтерден тұратын күрделі құрылым болғандықтан, олардың арасындағы байланыстарды да білу қажет. Әдеп адамдар арасындағы қарым-қатынастың жоғары мәдени деңгейде ұйымдастырылуының басты шарты болғандықтан, ол жеке субъектілердің адами құндылықтарды түсінуіне, оны өз бойынан өткізуіне, сөз жүзінде ғана емес, іс-әрекетінде де дәлелдей білуіне байланысты болады. Сондықтан тілдесімді оқыту мақсаты – оқушыда сөз әдебі туралы ұғым қалыптастыру ғана емес, алдымен, сол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан сөз әдебі нормаларын, қалыптасқан қағидаларды ұстануына қажетті алғышарттар жасау, сыпайы да әдепті сөйлеуге төселдіру. Әсіресе, бұл орайда қазақ тілі пәнінің білімдік әрі тәрбиелік міндетінің өзара ұштасуына басымдылық беріледі. Сөйлеушілердің ортақ тіл табысуының, өзара құрмет, ілтипат сезімдерінің көрініс табуының айғағы саналатын әдептік сөз орамдарын қажет жерінде орнымен қолдану оқушының катысымдық құзыреттілігінің қалыптасуының көрсеткіші деп есептеледі. Сол себепті тілдесім мәдениеті сапаларының ішінде этикалық нормаларды игерту қарапайымнан күрделіге қарай сатылап жүргізуі қажет. Күнделікті тұрмыста, ресми жағдаяттардың қарапайым түрлерінде қолданылатын сөз орамдарын бірте-бірте дамытып, кеңейтіп оқушының тілдесім дағдысына сіңірудің қажеттігі даусыз. Мәселен, алғыс сезімін білдіруге, өтініш білдіруге қатысты тілдесім әдебін үйретуден бастау алған оқыту оқушыларды тілдесім этикасының дүниетанымдық компоненттерімен, халықтық танымдағы тіл субъектісінің тіліне, сөзіне қатысты мақал-мәтел түріндегі пайымдауларымен таныстыруға болады. Мәселен, ұлтымыздың ұлағатты тәрбие өзегіне алынған «өнер алды – қызыл тіл»; «тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», т.б. пайымдауларды сөйлеу этикасына тірек-таяныш еткені мәлім. Олай болса, мұндай сабақтастық тілдесім әдебі жөнінде оқушының дүниелік білімін кеңейтіп, ой-өрісін өсіреді.

«Сөз этикасының этикеттік бөлігі байланыс орнату, байланысты жалғастыру, байланысты аяқтау тәрізді қарым-қатынас тәртібінің ережелерін білу, сол ережелерді коммуниканттың мәртебесіне сай, қарым-қатынастың ресми (бейресми) жағдаятында іс жүзінде қолдануға тірек-таяныш болады» [12,19]. Ғалымдар «этикет – қайырымды адамның кез келген жағдайда өзін-өзі ұстай білуі. Оның негізі сыпайыгершілік, салт-жоралар мен әр түрлі рәсімдерді егжей-тегжейлеріне шейін білу», – деп анықтама береді [12,131]. Әрине, біз бұл жерде оқушыға бүкіл салт-жораны түбегейлі білдіру қажет дегеннен аулақпыз, бірақ тақырып пен

тілдік жағдаяттардың ерекшелігіне орай ол өз мүмкіндігінше тілдесім мәдениеті әрекетін дұрыс жүргізе білуге дағдысын қалыптастырады.

Қорыта айтқанда, әлемдік және ұлттық философиядағы адамды дамытуға негізделген өмір қағидалары мен әдептілік, ізгілік нормалары қашанда жас ұрпақтың бойында тілдесім мәдениетін қалыптастырудың барысында оның дара тұлғалық қабілеттерін адамгершілік негізінде жетілдіруге болатынын бекіте түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. Алматы, 1998, 496 б.
2. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі I т. – Алматы, 1997, 590 б.
3. Иүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы, 1985, 152 б.
4. Философия және мәдениеттану құрас.: Ж.Алтаев, Т.Ғабитов, А.Қасабеков, т.б. – Алматы: Жеті жарғы, 1998, 272 б.
5. Ғабитов Т., Мүтәліпов А., Құлсариева А. Мәдениеттану, -Алматы: Паритет, 2002, - 408 б.
6. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. –Алматы, 1999, -272 б.
7. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. -190 б.
8. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произв. М.Әуезова) – Алматы, 1989, 285 б.
9. Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985, №10, 18-22 б.
10. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. – А.: меткпен, 1966.
11. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: - Алматы, Ана тілі, 1998.
12. Грайс Г., Дж Лич. Лингвистические гештальты // Новые зарубежной лингвистике, - М.: 1981, -359 с.

В статье рассматриваются вопросы основ философского познания в обучении культуре речи.